

Маисов С. С.

Маисов Семен Семенович – педагог-библиотекарь
МБОУ СОШ им. И. В. Яковлева
село Югюлятцы, Вилюйский улус
(“Обону уус-уран аабы үгэһигэр сыһыары
ньымалара”)

Обону уус-уран аабы үгэһигэр сыһыары ньымалара

(төрөпүккэ, итээччигэ, алын кылаас учууталыгар көмө босуобуйа)

2026

Бүлүү, Үгүлээт

Иһинээбитэ:

1. Кирии тыл.
2. Дьиз кэргэннэ олохтоммут аабыы үгэһэ
 - а). *Ааһан иһитиннэрии.*
 - б). *Кэпсээн иһитиннэрии.*
 - в). *Өйтөн үөрэтии.*
3. Уһуйаанна уонна оскуолаһа саһа киирбит оһону ааһарга уһуйуу.
4. Аабыы үөрүйэхтэрин сүрүн ирдэбилэ.
 - а). *Оһоһо аабыы үөрүйэхтэрин сайыннарыы*
 - б). *Табатык аабыы.*
 - в). *Тэтимнээхтик, түргэнник аабыы.*
 - г). *Хоһоонноохтук аабыы.*
 - д). *Өйдөбүллээхтик аабыы.*
5. Тылы байытыыга тулалыыр эйгэ сабыдыала.
6. Орто уонна үрдүкү кылаастарга аабыы суолтата.
7. Түмүк тыл.
8. Туһаныллыбыт литэрэтиирэ.

1. Кириин тыл

*Сангата суох да сангалаах.
Тыла суох да – тыллаах.
Кэрээбэт кэрэ кэпсээннээх.
Бүппэт үгүс сэхэннээх:
Өйдөөххө да – өй эбэр,
Үөрэхтээби да үөрэтэр,
Дьобус буолан баран,
Дьолго сирдиир туох баарый?*

*Леонид Попов.
Саха норуодунай бэйиэтэ.*

Кинигэ – билии байҕала. Амма Аччыгыйа: “Улуу дьол – ааҕарга баар. Кыратыттан ааҕы умсулҕаныгар ылларбыт эрэ киһи ол дьолго тиксэр”, – диэн этэн турар. Кырдык оннук.

Оҕо саас – санаттан сана саҕахтары арыян билиини-көрүүнү балысханлык, умсугуйан туран сомсор кэм. Кыра киһи тылланна да, билэ-көрө сатыыр баҕата омунаахтык сайдан барар. Ааҕа илик оҕо наар ыйытан билэ сатыыр кэмэ. Ол да иһин, “тоҕочоон саас” диэн этии, бэл тиэримин үөскээтэҕэ.

Хайа да омук уус-уран литэрэтирэтин үөскээбит төрүтэ, силиһэ – норуот түн былыргыттан илдэ кэлбит тылынан уус-уран айымньыта (фольклор) буолар (“фольк” – норуот, “лор” – муударас). Саха тылынан уус-уран айымньыта, кини кэрэ, чуор ырыата-тойуга, мындыр сэхэнэ, алыптаах остуоруйата, улуу олонхото – норуот туохха да тэннэммэт баайа, өркөн өйүн туоһута. Түн былыргыттан, бэл сурук-бичик үөдүйүөн инниттэн, уран тыл умсугутар күүһүнэн киһи барахсан сырдык ырата этиллэрэ, кэскиллээх олоҕо түстэнэрэ. Айылҕаҕа сырдык уонна харана алтыһарын тэнэ сырдык уонна харана күүстэр, үтүө уонна мөкү санаа күрсүүлэрин норуот уус тылынан уобарастаан көрдөрөн, майгы-сигили, сизэр халбаннаабакка тутуһаллар үгэһин олохсутара. Норуот тылынан уус-уран айымньыта сүргэни көтөҕөргө, киэн-холку санааны олохсутарга, үтүөнү ыралыырга, кэрэни кэрэхсииргэ угуйар сүдү аналлаах. “Арыы үрдүгэр уу дайгдайбат” диэн саха бэргэн өһүн хоһоонугар этиллэринии, кырдык үрдүгэр сымыйа ыттыбатын ыччат дьонно инэрэр, кэпсиир соруктаах.

Төрөппүт оҕотугар кинигэ, сурунаал ойуутун көрдөрөр; ырыаҕа, уруһуйга, үнкүүгэ үөрэтэр; талан ылыллыбыт, сөптөөх араас кэпсээннэри (үксүгэр тэттик), остуоруйалары ааҕан иһитиннэрэр. Ити эрээри төрөөбүт тыл бары эйгэтин хабаан утумнаахтык билиһиннэри тута ирдэниллибэт. Бу соругу, ол аата билим эйгэтинэн бигэргэммит тыл үөрэҕин билиһиннэри соруга анал үөрэхтээх иитээччигэ уонна учууталга сүктэриллэр.

Оҕо оскуолаҕа модьоботун атыллаан кирибит маннайгы сыла – сэтгэтин туолбут киһиэхэ, ийэ тыл төрүт сүмэтин өйдүүргэ, ситимнээхтик үлэлииргэ бастакы олугу уурар, бастакы кыымы саҕар, бастакы үөрүйэхтэри биэрэр ордук ирдэбиллээх уонна суолталаах кэм.

Ааҕы нымаларын, култууратын баһылааһынна дьулууру оҕо бэрт кыра сааһыттан иһэрдэххэ эрэ ситиһии кэлэр. Дьэ кэргэннэ, уһуяанна, салгыы оскуолаҕа – манна

сөптөөх тиһиктээх үлэни оҕо өй-санаа, эт-хаан өттүнэн ситэн-сайдан, улаатан иһиитигэр дьүөрэлээн сатабыллаахтык ханыылаан үөрэтии ирдэниллэр.

2. Дьэ кэргэнгэ олохтоммут аабы үгэһэ.

Оҕо маннай утаа өссө да кыайан аахпат, онон төрөппүт уус-уран айымньыны кыра киһиэхэ ааҕан, айымньы ис хоһоонун сиһилии илдьиритэн кэпсээн биэрдэбинэ эрэ өйдүүр кыахтаах. Төрөппүт уус-уран айымньыны билиһиннэрэригэр сүннүүнэн үс суол үгэс буолбут ньыманы туттар: аабы, кэпсээн иһитиннэрии уонна өйтөн үөрэтии.

а). Ааҕан иһитиннэрии:

Уус-уран айымньыны билиһиннэрии сүрүн ньымата дорҕоонноохтук ааҕан биэри буолар. Ааҕан иһитиннэрэн төрөппүт оҕотун урут истибэтэх-билбэтэх эйгэтин кытта билиһиннэрэн билиитин ханатар, итинтэн сиэттэрэн кыра киһи элбэҕи, сонуну билэргэ баҕатын сайыннарар, тылын байытар уонна тулалаан турар эйгэҕэ сөптөөхтүк сыһыаннаһыга иитэр.

Айымньыны дьэ кэргэнгэ ааҕан иһитиннэрэн, оҕо уус-уран тыл абылыр күүһүн аан бастаан төрөппүт эрэ инэрэр кыахтаах.

Оҕо аабыллыбыт айымньы ис хоһоонун өйдөөтүбүнэ – ону тус бэйэтэ сааһылаан, ааптар тылын туттан кэпсиир кыахтанар. Ол ордук остуоруйалаһыга көстөр. Ол эрэри кыра киһиттэн аабыллыбыт айымньы ис хоһоонун барытын кэпсэттэрэ сатыыры эрэйэр ирдэниллибэт. Оҕо истибит айымньытын ис хоһоонун кэпсиригэр (ордук оҕолор ортолоругар) тус бэйэтэ эбэн-сабан (фантазиялаан) дьүһүйэн толкуйдуур өйүн сайыннарар.

Уус-уран айымньыны сөптөөхтүк ааҕан иһитиннэрии түмүгэр оҕо билиитэ-көрүүтэ кэниир, ханыыр; ийэ тыл умсугутар күүһүн, дьайар кэрэтин сөҕө-махтайа ылынар; кыра киһи уйулҕатыгар санга, сонун ийиилэр сабылланнар аабы абыланнаах эйгэтигэр санаттан-санга саҕахтары арыян барар. Сахатын сириин ийэ айылҕатын, дьонун-сэргэтин таптыыр, кини барҕа баайынан киэн туттар өйдөбүллэри инэринэн киэннээх киһи суолугар үктэниитэ саҕаланар.

б). Кэпсээн иһитиннэрии:

Оҕо айымньыны аахтаран истэринээбэр, үксүгэр улахан киһи кэпсириин ордорор үгэстээх. Онон төрөппүт да, иитээчи, учуутал да уустаан-ураннаан, оҕо болҕомтотун тардар курдук туттан-хаптан эгэлгэ дэгэттээн хомоҕойдук кэпсээн иһитиннэрэрэ – уус-уран айымньыны билиһиннэрии биир сүрүн ньымата. Учуутал айымньы баай тылын сатаан туһанан хомоҕойдук кэпсиирэ, болҕомтону тардарга олус улахан суолталаах. Маннайгы кылааска санга киирбит оҕо – биһиги киэн-нэлэмэн улуу дойдубут, дьоллоох олохпут, кэрэттэн-кэрэ айгыр-силик айылҕабыт, күргүөмнээх, күүрээnnээх үлэбит-хамнаспыт туһунан кыра киһи өйдүүрүн курдук судургутук, кэрэхсэбиллээхтик кэпсээһин, учууталтан ураты дьобуру, хас тылы барытын ис сүрэхтэн ийэн, долгуйан туран этиини эрэйэр.

Оџо дьонно кэпсээн иһитиннэриигэ ордук остуоруйалар уонна анал, сөптөөх тэттик кэпсээннэр табыгастаахтар.

в). Өйтөн үөрэтии:

Оџо аналлаах хоһооннорго ордук айылҕа лириката – биир ордук баһылыыр көрүн. Манньк хоһооннор ийэ сир хатыламат кэрэ-дьикти кэстүүлэрин: көтөрү-сүүрэри, кыылы-сүөлү, төрөөбүт айгыр силик айылҕаны ис сүрэхтэн таптыырга, харыстыырга үөрэтэллэр. Онон маннайгы кылааска, ордук хоһоону үөрэтиигэ суолта бэриллэр. Хоһоон кээмэйинэн да, тылын, этиитин сааһыланытынан да оџо өйүгэр дэбигиэстик хатанар уратылаах.

Хоһоону өйтөн үөрэтии кыра киһи тулалыыр айылҕатын таптыырыгар, сааһыламмат айымньыны түргэнник өйдүүрүгэр, билиитэ-көрүүтэ кэнииригэр, өйүгэр тутар дьоџура сайдарыгар, уустаан-ураннаан кэпсии үөрэнэригэр көмөтө улахан.

Ааҕан иһитиннэри, кэпсээн биэри, өйтөн үөрэтии уруокка сөптөөхтүк уонна сатабыллаахтык аттарыллан ытыллалара ирдэниллэр. Быһыгар дьүөрэ ыйытыылар, анал соруудахтар, сыһыары таабырыннар, өс хоһоонноро бэрилиэхтэрин сөп...

Хас биирдии оџо дьээтэџи олоџун, күнүн-дьылын сатаан аттаран, көдүүстээхтик атаарара олус улахан суолталаах. Күн аттаһыга (эрэсиим) диэн баара хайаан да ирдэниллэр. Ол онно кинигэ ааџытыгар анаммыт анал кэм ыйыллара оџо үүнэригэр-сайдаргар олус суолталаах. Күнгэ бачча мүнүүтэ ааџы кэмэ диэн ирдэбил баара – кыра киһи ааџы дьарыгын үлэ курдук ылынарыгар көдүүһэ улахан. Оџо сылайарын, сүрэџэр астарарын курдук уһуннук олордон аахтарар, дьарыктыыр төрүт сатамат.

Дьэ кэргэннэ ааџы үгэһэ олохтоммотох буоллаџына оџо уус-уран айымньы абыланар ылларара уустук. Оџо дорџоону аттаран судургу тыллары наардаан ааџыта – буукубаны билииттэн саџаланар. Бу барыта дьэ иһинэџи эйгэттэн саџыллан тахсар. Төрөппүт: ийэ аџа, эһэ, эбэ онно олус улахан быһаччы сабыдыаллаах.

Дьэџэ, хайаан да, сахалы алпабыыт кэстүүлээх сиргэ ыйанан турара ирдэниллэр. Алпабыыт оџо утуйар оронун аттыгар, ыксатыгар турар буолаџына, анаан дьарыктамат да кэмигэр, мэлдьи көрө сылдьан тус бэйэтэ ботугураан үөрэтэр (хатылыыр) үгэстэнэр.

Оџо буукубаны түөрт-биэс сааһыттан саџалаан сэмээр, кыралаан үөрэтиллиэхтээх. Буукуба уонна дорџоон диэни тута арааран, наардаан барыахтаах. Холобур: бу – “А” (а), бу – “Б” (бэ), бу “Т” (ты) диэн.

Оџо, кылгас кэм иһигэр, буукубаны барытын үөрэтэргэ холонуллубат. Хара маннайгыттан күүскэ, модьуйан туран уһуннук үөрэтии оџону салыннарар. Устунан сүрэџэр киирэн салыан, чаџыйан сөп. Онон маннай утаа аџыйах буукубаны билии, ааџы сатабылын баһылыахтаах. Оџо ааџарын сүрэџинэн сэргээтэџинэ, сөптөөх сэнэри, хайџабыл тылларын иһиттэџинэ – устунан бэйэтэ баџаран туран үөрэтэргэ дьулуһар.

Буукубаны үөрэтии, үгэс курдук, аһаџас дорџооннортон саџаланар.

Оџо отой оччугуйуттан билиигэ-көрүүтэ тардыһылаах, сэргэх өйдөх билиилээх, үөрэџэр дьоџурдаах киһи буола иитиллэн тахсыта – бастатан туран дьэ иһинэџи

эйгэттэн, ол аата төрөппүттэн тутуруктаах. Онтон биирдэ эрэ уһуяан уонна оскуола иитиитэ-уонна үөрэтиитэ саҕаланар.

3. Уһуяанна уонна оскуолаҕа сана кирибит оҕону ааҕарга уһууу

Оҕо уһуяанна киридэ да, анал үөрэхтээх, идэлээх иитээччилэргэ – билим (наука) эйгэтинэн үөрэтиитэ кириэр. Төрөппүт уонна тус идэтин баһылаабыт иитээчи үөрэтиитин, такайытын түмүгэр – оҕо оскуола модьоботун атыллыырыгар хайыы-сахха холкудук, добдугураччы ааҕар буолуон сөп. Онон оскуола модьоботун атыллыан инниттэн тэтимнээхтик ааҕар (25 тылтан итэҕэһэ суох буоллаҕына – бэйэтин сааһыгар туйгун ааҕааччы) оҕо үөрэҕэр хара уот ааныттан кыахтаах буолар. Ити учуутал үлэтигэр-хамаһыгар эмиэ олус улахан суолталанар.

Оҕотугар кыһаллар төрөппүт – иитээччини, учууталы кытары биир сүбэнэн, санаанан үлэлиир үгэстээх.

Дьиэҕэ да уһуяанна да кыра кинини ааҕыга сыһыарыы үөрэхтэрэ маннай утаа кылгас буолаллар (15–20 мүнүүтэ).

Уһуяанна тылы байытар үлэ, оҕо дьиэ кэргэннэ ылбыт билиитигэр олобуран, ону кэнэтэн, диринэтэн түмүү быһыытынан ытыллар. Иитээчи күһүн кэлбит оҕолор бэйэлэрин, төрөппүттэрин туһунан, араас оонньуурдары, дьиэ тээбиринин, тиэргэннэ, уулуссаҕа, оҕуруокка туттуллар тээбриннэр, харамайдар ааттарын төһө билэллэрин тургутар, туохха ордук мунаахсыйалларын кэтээн көрөн быһааран сурунар, бэлиэтэнэр. Иитээчи тылы байытар, чуолкайдыр уонна сана тыллары көхтөөхтүк туттарга үөрэтэр үлэтин онуоха олобуран торумнуур.

Оҕо оскуолаҕа кириэн иннигэр анал ааты (Туора Муос, Суолдьут, Саарык), биридимийэт уопсай аатын (мээчик, дьиэ, харыйа), биир сүрүн бэлиэлээх биридимийэттэри түмэр ааттары (көтөр, дьиикэй кыыл, чэчик, оҕуруот аһа) үчүгэйдик өйдүүр. Оттон оҕолор өссө улахан, киэн бөлөхтөргө түмэр ааттары (хамсыыр-харамай), үүнээйи, биридимийэт өйдөбүллэрин өйдүүлэрэ уустук. Ол курдук айылҕа көстүүлэрин, уопастыбаннай тиэриминнэри, хайааһын ааттары – кинилэр тута өйдүү охсор ыахтара суох. Дьиэ кэргэннэ олоххо быһаччы туттуллар эрэ тылы-өһү кэпсэтии барарынан, ити өйдөбүллэри оҕо үөрэтии хаһан баҕар тутар буолар үгэстээх. Ону ситэрэн биэри уһуяанна иитээччиттэн саҕаланар.

Уһуяан иитиллээччитэ биридимийэт аатын эрэ буолбакка: кээмэйин, быһыытын-тутуутун, өнүн; олохсуйар, үүнэр-үөскүүр эйгэтин быһаарарга, онно барытыгар тылы чуолкайдык туттарга анал үөрэхтээх көмөтүнэн үөрэнэр. Оттон оннук сийилээн үөрэтии үгүс дьиэ кэргэннэ кыаллыбат. Оҕо сана тылы биридимийэт туһунан өйдөбүлү кытта тэннэ билэр, ону сэргэ биридимийэт уонна көстүүлэр урут киниэхэ биллибэт өрүттэрин, бэлиэлэрин, хаачыстыбаларын улам билэн истэҕин аайы, сана тыллар кини өйүгэр хатанан хаалан иһэллэр. Ол курдук оҕо санаттан сана уопсай өйдөбүллэри эмиэ тыыннаах тылтан өйдөөн иһэр. Онон оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах, бэлэмнэнии куруппатыгар сылдыар оҕо тулатыгар эрэ баары билэринэн мунурдаммат, кини тыл көмөтүнэн олорор улууһун, Сахатын сирин, Төрөөбүт Ийэ дойдутун киэн нэлэмэн иэнигэр олорор норуоттар тустарынан бастакы өйдөбүллэри ингэринэр. Итинтэн ситимнээн бэрт элбэх сана тыллары истэр-билэр, тулалыыр эйгэни билиитэ-көрүүтэ кэнээтэр кэнээн, хаһаатар хаһаан барар. Биридимийэттэр ааттары кытта

тэнгэ кинилэр онорор хайааһыннарын уонна араас бэлиэлэрин эмиэ өйдүүр. Хайааһыннары уонна бэлиэлэри көрдөрөр тыллар, ону тэнгэ хайааһыннар хайдах онгоһуллалларын уонна биридимиэттэр ахсааннарын көрдөрөр тыллар – тылы сайыннараар араас үлэлэри кытары ситимнэнэн, санаарар санаба, күннээби кэпсэтиигэ туттуллан иһэллэр.

Уһуяан иитиллээччилэрэ сорох тыл суолтатын чуолкайа суох, арыт сыһа даһаны өйдүүлэрэ баар суол. Итини тутатына көннөрөн, өйдөтөн иһиллиэхтээх. Бэйэ-бэйэлэригэр маарыннаһар (сылаас, итии, куйаас; быраһаттыыр, эпчиргэлиир, тамнааттыыр), бэйэ-бэйэлэрин солбуйсар (кыра, оччугуй, быычыкаа; уустук өйдөбүллээх үрүн, манан) тыллары кытары кинилэр уһуяанна сииһилээн билсэллэр, санарар саналарыгар таба тутта үөрэнэллэр.

Тыл баайа икки араастаах: сэдэхтик туттулар (пассивнай) уонна үгүстүк туттулар (активнай). Оҕо сорох тыл ис хоһоонун, суолтатын өйдүүр эрэри, санарар тылыгар кыайан туттуо суоһун сөп. Бу – пассивнай тыл саппааһа, оттон кини санарар тылыгар күннэтэ туттар тыла ол – активнай тыл саппааһа. Төрөһпүт да, иитээччи да, учуутал да оҕо күннэтэ туттар тылын саппааһын санаттан сана тылларынан ханатар сорукутаах.

Хомойуох иһин, аныгы, төрөһпүт хонтуруола, көрүүтэ-истиитэ, ирдэбилэ суоһуттан тылын саппааһын төлөпүөнтэн уонна тэлэбиисэртэн ылан эбинэр. Оттон төлөпүөн уонна тэлэбиисэр тыла үксэ нууччалыы буолан, саха оҕото төрөһбүт тылынан тылын саппааһын ханатытыгар улахан охсууну ылар. Оҕо ийэ тылын умнан, солбуйан нуучча тылыгар көһүүтэ олус дөбөн көстүү. Ол, ордук, аһыйах ахсаннаах, тыла сүтэр кутталга киирбит кыра омука содула олус улахан.

Оҕо төрөһбүт тылын үксүн туох да анаан үөрэтиитэ суох сылдьан эрэн туораттан ылынар уонна санарар санатыгар туттан барар. Оҕо хайдах уонна туох эйгэбэ иитилибитэ улахан суолталааах. Аны, кыра киһи сорох тыллары бэйэтэ кыайан анааран тутатына өйдөбөт. Онон тыл баайын хамаһатык ылынарын туһуттан, санаттан сана сонун тыллары анаан-минээн сорок оностон үөрэтии ирдэниллэр.

Ардыгар, оҕо сана биридимиэти тутан-хабан көрдөбүнэ, тыаһын иһиттэһинэ, сытын ыллаһына, илиитинэн бигээн, имэрийэн, ыараннатан көрдөбүнэ биирдэ үчүгэйдик өйдүүр. Биридимиэт араас бэлиэлэрин бэйэтэ тус өйүнэн ыраналаан быһааран, атын биридимиэттэри кытары тэннээн көрөн, толкуйдуур, анаарар дьөбүра сайдар. Ити курдук оҕо билэ-көрө сатыыр кэмигэр сана тыллары кыбыталыахха, урут истибит тылларын да чингэтиэххэ сөп.

Иитээччи (төрөһпүт эмиэ) оһону (оһолору) ханна да илдэ сылдыбытын иһин, мэлдьи тулалыыр эйгэ эгэлгэ, араас көстүүлэрин көрдөрө, быһаара, кэпсии сылдыара ирдэниллэр.

Тыл саппааһын байытарга биир улахан табыгастаах ньыманан оһолорго урут көрө илик хартыналырын, анал киинэлэрин көрдөрүү буолар. Билигин уһуяанна аныгы көрдөрөрө-иһитиннэрэр тиэхиньикэни туһанан иитээччи иитэр оһолоругар араас хайысхалаах эгэлгэ үлэлэлэри ытыан сөп. Сахалыы тылбаастаммыт ойуулуктар оҕо тылын байытырга олус көдүүстээхтэр. Манна төрөһпүт оһотугар сахалыы тылаах, оһооо анаммыт (“Тооку” курдук) биэриилэри холбуура үгэскэ кубулуйбут буолуохтаах.

Уһуяанна сылдыар оһо тылы көһөрүллүбүт суолтатыгар буолбакка сирэийинэн, көнөтүнэн өйдүүрэ диэн баар. Оннук мунаахсыһар түбэлтэтигэр наллаан сииһилии быһаарыы ирдэниллэр.

Оџону чуолкайдык санарды дырыктара уһуяанна сүннүнэн алын куруппаџа ситиһиллэллэр. Оскуолаџа бэлэмниир куруппаџа бу үлэ сурукка бэлэмнээһининэн ситимнээн уонна атын даџаны дырыктаныылар, онһуу, сынһалан кэмигэр урут ылбыт сатабылларын уонна үөрүйэхтэрин чингэтии быһытынан ытыллар. Оџо алта сааһыгар тыла үксүгэр чуолкайа суох. Биирдиилээн тылы санарыта уонна тэттик да этиилэри танан таһаарыта элбэх сыһалаах, алџастаах буолар. Онон оскуолаџа кириэн иннинээџи саатаах оџону төрөппүт да, иитээчи да бу хайысаџа ананаан дырыктыылара ирдэниллэр. Улахан киһи сайдытыгар сыл биллэр-көстөр суолталамат эбит буоллаџына – уһуяанна сылдыр оџо орус улахан сабыдыалы ылар “уһун” кэм. Сыл иһигэр оџо таһы-быһа үүнүөн-сайдыан сөп.

Оџо оскуолаџа киирэригэр чуолкайдык, чуордук санарар буолуохтаах. Оџо орус симик саната – бу таһымы ситиһэргэ сөптөөх үлэ ытыллыбатаџын туоһута. Манһык оџону санарда сатыырга уруокка элбэх кэм барар.

Былдыры, кэлэџэй, тардыалатар оџо баар буолаџына, кинилэри кытары туспа, анал үлэ ытыллары ирдэниллэр.

Оскуолаџа киирэргэ бэлэмниир куруппаџа санарар эт-сиин (аппарат) үлэтин тупсарарга чэпчэки тыллаах-өстөөх чабырџахтар, дьүөрэ дорџооноох хоһооннор, тэттик кэпсээннэр оџо тылын имитэргэ көмөлөһөллөр.

Оџону иитиигэ биир сүрүн сорук – кэпсэтии култууратын ингэрии буолар. Улахан дьону кытары дуоспуруннаахтык, иһирэх тыллары туттан, эйэџэстик, сирэйи кистээбккэ, илиини-атаџы мускуммакка, көнөтүк туран эрэ кэпсэтэргэ үөрэтиллиэхтээх. Симиттибккэ, дьон иннигэр (аудиторияџа) санааны аһаџастык этинии – оџо үүнэригэр-сайдарыгар туһалаах. Бу үөрүйэх хаамыраттан “куттамат” буолууга эмиэ көдьүүһэ улахан.

Кэпсэтэр дьоџуру сайыннарыыга сүрүн ирдэбиллэр:

- Ыйытыыга түргэнник, биир-икки тылынан эбэтэр толору сатаан хоруйдуурга үөрэтии;
- Дьону кытта чобуотук, эйэџэстик кэпсэтэргэ, санааны үллэстэргэ сөптөөх тыллары табатык туттарга, бэйэ соругун сатаан сааһылаан судургутук этэргэ, көрдөһөргө үөрэтии;
- Үөрэтээччиттэн эбэтэр доџотторуттан ыйытарыгар чопчу, чуолкай ис хоһоонноох ыйытыылары сатаан сааһылаан танарыгар үөрэтии;
- Киһи этэрин быһа түспккэ кэрэхсээн истэргэ, сэнээрэргэ, кэпсэтии кэмигэр тус санаатын сөптөөх түгэннэ кыбытарга үөрэтии;
- Сэһэн, ыйытыы, күүһүрдүү этиилэри таба дэгэттээн (интонациялаан) санаралларын ситиһии;
- Хабырдык, оттомо суохтук кэпсэтэр, ардыгар (баар көстүү) быдыр тыллары туттар оџолор итэџэстэрин көннөрүү, өйдөтүү.

Уһуяанна сылдыр оџону кытары кэпсэтии икки көрүннээх: көнүл кэпсэтии уонна аналлаах дырыктаныыларга кэпсэтэргэ үөрэтии.

Оџо улахан дьону уонна доџотторун кытта санаатын сатаан сааһылаан чобуотук кэпсэтэ үөрэнэрэ кини бүттүүн сайдытыгар суолтата орус улахан.

Ааџы үөрүйэџин баһылы илик оџо манһай утаа ыйытыы биэрэн хоруйдатан тылын-өһүн имитэн эрчийиллэр. Бэриллибит ыйытыыга толору харда – оџо ыйытыыны

толору өйдөөбүтүн, этиини сөпкө сааһылаабытын туоһута буолар. Сана оскуолаҕа киирбит, кэпсиир дьоһура ситэ сайда илик оҕоҕо ыйытылары биэрэн хоруйдатыы үгэс курдук туттуллар ньыма. Аны ыйыты тустаах оҕоҕо эрэ буолбакка, бүтүн кылааска туһайыллыан сөп. Мантан сизтэргэн учуутал хайа оҕо ордук чобуотун, үөрэххэ бэлэмин таһымын билиэн, быһаарыан сөп. Ол эрэри, саната да суох сэмэй оҕолор ортолоругар добдугураччы ааһааччылар көстөллөрө баар суол.

Оҕо кэпсэтэр дьоһура бэрт кыратыттан сайдар эбит буоллаҕына, сааһылаан, ситимнээн кэпсиир дьоһура, быһа холуйан биэс сааһыттан үчүгэйдик сайдан барар.

Ыйыты хас да көрүннээх: бастакытынан, быһаарар (риторической) ыйыты; иккиннэн, быһаартарар (аналитическай) ыйыты; үсүнүнэн, сирдиир ыйыты; төрдүнүнэн, түмүктэтэр ыйыты. Маны таһынан үөрэтиллибитти чингэтэргэ көмөлөһөр ыйыты уонна тургутар (бэрэбиэркэлиир) ыйыты баар буолаллар. Ыйыты оҕолору көбүлүүр, өйдүүр дьобурдарын сайыннарар, толкуйдата үөрэтэр, сөпкө хоруйдаатахтарына санааларын көтөбөр, үлэбэ күөртүүр тускуллаах.

Өссө биир сүрүн ирдэбил: саха оҕото маннай Ийэ тылынан ааҕа, суруйа үөрэниэхтээх. Төрөөбүт төрүт тылы билии хаһан баҕарар инники күөнгө сылдыһахтаах. Оччотугар эрэ оҕо чин тирэхтээх, силистээх-мутуктаах киһи буола үүнэн, ситэн-хотон тахсарын умнуо суохтаахпыт!

Ийэ тылбытыгар омукут олоҕо, кута-сүрэ, майгыта-сигилитэ, өйө-санаата, изиинитэ, битэ-билгэтэ, үрдүк култуурата барыта баар. Устар ууну сомоһолуур олонхоһут өбүгэбит айан хаалларбыт тыла – түн былыргыттан илдьэ кэлбит баайбыт буолар.

Сахабыт тыла хайа баҕар омуку тылын курдук бэйэтэ туспа дэгэттээх, ирдэбиллээх, эгэлгэ дьүөрэлэһилээх. Ону оҕо өссө ааҕа үөрэниэн инниттэн кэпсэтии тылыгар истэн улаатар.

Саха тылыгар кылгас уонна үһүн аһаҕас дорҕооннор тыл суолтатын уларыталларынан уратылаахтар. Төрүт тылбытыгар – нуучча тылыгар курдук охсуу (ударение) туттуллубатын оҕоҕо тутта үөрэтиллиэхтээх (сөптөөх тыллары аахтаран, көрдөрөн). Холобур, 5-тээх оҕоҕо А буукуба икки төгүл хоһуластаҕына (АА) букатын атын ис хоһоонноох тылы үөскэтэрин өйдөтүллүөхтээх.

ЫТ, САП, АҒА, БАЛАҒАН, ХАПТАҒАС – тыллар кылгас А дорҕоон буукубалаахтар.

САА, ААН, ХААС, ЧААСКЫ, ТУУС – үһүн АА дорҕоон буукубалаахтар.

Оҕо – омукут уратытын көрдөрөр дорҕооннорбутун хара уот ааныттан чуолкайдык санара үөрэниэхтээх. (Холобур: Һ, Ө, Ъ, Ү, Ҧ төрүт дорҕооннор уонна ҮӨ, УО, ЫА, ИЭ уустук дорҕооннор (дьоптуоннар)).

Оҕо саната итэҕэстээх буоллаҕына, анал идэлээххэ (логопедка) көрдөрөн тылын-өһүн эрдэтинэ көннөрүллүөхтээх. Төһөнөн эрдэ болҕомто ууран сөптөөх хайысхалаах үлэ ыталлар да, соччонон көдьүүһэ улахан буолар.

Буукубаны кытары билсиппини оҕо, үгэс курдук, бэйэтин тус аатыттан саҕалыыра үчүгэй. 4 сааһыттан анал аатын бэчээтинэй буукубаларынан суруйуон сөп. Ол, холобур, маннайгы кылааска киирээт да тутта, оскуола бибилиэтиэкэтиттэн сөптөөх кинигэ уларсарыгар, формулярга илии баттырыгар туһалаах. Эрдэ үөрэтиини барбатах оҕо ону сатыа, кыайыа суоһун сөп. Ону таһынан оҕо уруһуйдуур альбомугар, бас билэр кинигэтин таһын хаһар аатын бэйэтэ суруннаҕына дьохуннаахтык сананарыгар төрүөт буолар.

Оџо дорџоону билэ, араара үөрэнэн баран, устунан үерэппит буукубаларын кудуххайдык суруйар үөрүйэххэ тиййэр. Онтун өссө анал “суруйар кумахха”, маһынан, пластелинынан онорон өйүгэр чинник тута үөрэнэр сатабылга тийиэхтээх.

Кыра киһи тылы сүһүөхтүүргэ үөрэммитин, сүһүөх тыл сороџото буоларын өйдөөбүтүн кэннэ, бүтэй дорџооннору бэлиэтиир буукубалары сииһилээн үерэтии саџаланар. Онуоха, оџо дөбөннүк, судургутук өйдүүрүн туһугар араас ньыманы туттуохха сөп. Ардыгар оџо буукубаны таннары суруйар үгэстээх буолар (бэл оннук ааџааччылар кытта бааллар). Холобур “С” эбэтэр нууччаттан кири “Е” буукубаны сөпкө суруйар туһуттан оџоџо уна, ханас хайысханы үөрэтэн билиитин эбии кэнэтии көдьүүһэ улахан. “Суруйар кумахха” эбэтэр пластелинынан “О” буукубаны онорторон баран, онтун уна өттүн сотторон “С” бүтэй дорџоон моһуонун таһаартаран, оџо өйүгэр чинник, дөбөннүк хатыырын ситиһиллэр. Манна даџатан: “Көрүн эрэ оџолор, “С” дорџоон хайа өттө аһаџаһый, уна өттө дуу, ханас өттө дуу?” диэн ыйытыллар.

Тылга сүһүөх өйдөбүлүн үерэтиэх иннинэ: дорџооннору солбуйар бэлиэлэри – фишкалары кытары билиһиннэриллэр. Бу бэрт өрдөөбүттэн кэлбит үгэһи оскуолаџа үерэммит эрэ барыта билэринэн, төрөппүт эмиэ хото туһанар ньымата. Холобур: кылгас аһаџас дорџоон-буукуба бэлиэтэ – кыһыл кыбадараат, уһун аһаџас дорџоон-буукуба – кыһыл көнө муннук, дьоптуон – кыһыл саһархай өһнөөх үс муннуктар холбоммуттара. Оттон бүтэй дорџоон бэлиэтэ – от күөбэ төгүрүк. Оџо бэриллибит тылга хайа дорџоонно баалларын моһуонунан өйдөөн көрөн, өһүнэн арааран билэ үерэнэригэр манник ньыма олус табыгастаах. Таарыйа билиитин кэнэтиэн геометрической моһуоннары билэн барарытыгар эмиэ көдьүүстээхтэр. Холобур, ТӨКҮНҮК уонна ТӨГҮРҮК диэн хайдах моһуоннар буолалларын бэл улахан дьон араарбат үгэстээхтэр...

Тыл сороџото сүһүөх диэн ааттанарын өйдөтүллэр. Хас сүһүөх баарынан тыл кылгаһа, уһуна быһаарыллар. Кумааџы, куйаха (быласымаас) буукубалары наардаан оџо судургу тыллары танан тыл таһаарарыгар үерэтиллиэхтээх. Тыл сүһүөбүн аһсын аһаџас дорџоон баарын өйдөтүллүөхтээх.

Бүтэй дорџоонно аһаџас дорџоон кэкэлэстэџинэ – туспа ураты дорџоон, тыл сүһүөбэ таһсарын дорџоонноохтук, чуолкайдык саһаран билиһиннэриллиэхтээх. Холобур: С буукубаџа аһаџас дорџоон сыста туран кэккэлэһиитин: СА, СО, СЫ, СУ. Аһы бу этиллибит сүһүөхтэр тыл сороџото эрэ буоларын ыйан туран, толору тылынан холобурданыллыахтаах: СА – СА-ҢЫЛ, СЫ – СЫ-МЫЫТ, СО – СО-БО, СУ – СУ-ЛУС.

Сүһүөхтээн ааџарга тирэх көмө оностор туһата улахан. Холобур:

СА	СЫ	СО	СУ	СЭ
ТА	ТЫ	ТО	ТУ	ТЭ
КА	КЫ	КО	КУ	КЭ
МА	МЫ	МО	МУ	МЭ
	НЫ	НО	НУ	НЭ

НА				
----	--	--	--	--

Ойууну көрдөрөбүт, өйдөрүгэр бастакы сүһүөбүн быһаартарабыт, ол суруллубутун аахтарабыт. Кэккэлэһэ балаһаҕа уһун аһаҕастары кытары суруллубуту ааҕарга үөрэтэбит: САА, СЫЫ, СОО, СУУ, СЭЭ. Кылгас аһаҕас уонна уһун аһаҕас дорҕооннор туох уратылаахтарын, бэл тыл ис хоһоонун уларыталларын сиһилии, холобурдаан өйдөтөбүт. Холобур:, СЫС – СЫЫС, САС – СААС, КУС – КУУС, БИС – БИИС. Ааҕыы – буукубалары холбооттоон судургу тыллары таныыттан, салгыы сүһүөхтэри танан тыллары наардаан, сааһылаан бүтүн этии онорон таһаарыы буоларын өйдөтөбүт.

С буукуба кэннэ салгыы бу ньыманан Т, К, М, Н дорҕооннору үөрэтиллиэхтээх.

Алын кылаастан саҕалаан оҕо дьиэ кэргэннэ, уһуйаанна ылбыт билиитин сыһыа-баайа диригэтэн үөрэтии саҕаланар. Эрдэ биирдии-иккилии сүһүөхтээх тыллары ааҕыыттан саҕалаабыт оҕо сотору элбэх сүһүөхтээх тыллары холботолоон бүтүн этиини (маннай судургу этиилэри) ааҕыыга дьулуһуута саҕаланар.

Оҕо бэйэтэ буукуба хараҕын сатаан аттаран тыл таһаартын да иһин, маннай утаа, үөрүйэх үөскүү илигиттэн – аахпыт тылын суолтатын өйдүүрүгэр сөптөөх ойууну, уруһуйу көрдөрүү, быһаарыы ирдэниллэр. Холобур: С-УО-Р диэн баран суор көтөр ойуутун көрдөрүллэр; М-УУ-С диэн баран муус чохчону, эбэтэр сарайтан муус чопчу түспүтүн көрдөрүөххэ сөп. Ааҕылыбыт тылы оҕо өйүгэр ойуулаан көрүөхтээх. Онно олус табыгастаах кинигэнэн – ойуулаах тылдыттар буолаллар.

Оҕо ситимнээхтик ааҕыыта, сыһыа-баайа, судургу этиилэртэн саҕаланыахтаах. Ааҕарыгар, бастатан туран, этии ис хоһоонун өйдүү үөрэниэхтээх. Өскөтүн биир эмэ билбэт тыла баар буолаҕына ону уруокка – учуутал, дьиэҕэ – төрөппүт лоп-бааччы, сиһилии быһааран, өйдөтөн биэрэрэ ирдэниллэр. Оҕо уустук, эргэрбит тыллары (архаизмнар) сэмээр билэ үөрэнэригэр өссө анал тэтэрээккэ дьобус тылдыс да оностуон сөп. Манна эмиз, төрөппүт тус дьаныара, күннэ 10-20 мүнүүтэ кэми хайаан да ааҕыыга аныыра үгэскэ кубулуйуохтаах. Ол – оҕо ааҕар үөрүйэҕэ умнуллубатыгар суолтата олус улахан. Дьарыкка туттуллар анал тизкис сиһилээн, көрдөрөн биэрэр ойуулааҕа ордук көдүүстээх. Ити ньыма кыра киһи тыла байарыгар, өйүттэн онорон көрөн этиилэри айарыгар туһалаах. Кэлин онто өйтөн суруйуутугар тирэх буолар..

Уһуйаанна уонна оскуолаҕа алын кылааска – тыл суолтатын быһаарыы уонна ааҕыы үөрэҕэ, төһө кыалларынан, оонньуу ньыматынан ытыллара ордук кэрэхсэбиллээх.

Оџо оскуолаџа уһун кэм паартаџа олон сылайарын быһыытынан тыл оонһуутун сонун хайысхалаан тэрийии кэдьүүһэ улахан. Дьарыгы дьыбаанҥа, бэл муостаџа көбүөр тэлгээн олондон да ытыахха сөп. Күрэс, ардыгар, кыра биһирэм бириистээх буоллаџына ордук көхтөөх буолларын эмиэ өйдөнүллүөхтээх. “Туоһу сурук”, “Дьупулуом” сана ситэн-хотон эрэр кыра дьону олус өрүкүтэрин умнуллуо суохтаах. Оонһуу холобурдара:

1. “Биир тылтан элбэх тылы таһаары” диэн ааттаан биир уһун тылтан (холобур “КЫМЫРДАҒАСЧЫТТАР”) тыл айалларыгар куоталаһыннарыы. Хас этиллбит тылы хамаанда айы бэлиэтэниллэр.

2. Буукубаџа дьүөрэлээн судургу өннөрү, ахсааны билиһиннэри. Холобур: от күөџэ ханнык буукубаны эбэтэр өңү диэн ыйытыллар? (от күөџэ – биир, хонор – түөрт, эбэтэр от күөџэ – б (бэ), хонор – дь (дьы) уо.д.а.).

3. Дьэ сүөһүлэрин уонна көтөрдөрүн араара үөрэни. Хас биирдии сүөһү уонна көтөр сыппаранан бэлиэтэнэр. Онно эбии оџо ойуур кыылын, көтөрүн уонна дьэ сүөһүтүн, көтөрүн араара үөрэнэр.

4. “Дьиктилээх хонуу” оонһуутун тэрийэн, буукубаны таайтарын тыл таһаарыта.

5. Ыһыллыбыт сүһүөхтэри холбооттоон тыл таһаарыы.

Оџо үөрэџи ылынар сайдыытын таһыма араас буолар. Төрөппүт, иитээчи, учуутал ону хайаан да болџомтоџо ылар ирдэниллэр.

Оџо оскуолаџа кириэн иининэ сатаан ааџар буола үөрэнэрэ элбэх сыраттан, анал дьарыгы сөптөөхтүк сааһылаан ытартан быһаччы тутулуктаах. Кыра киһи ис хааныттан сонурџаатаџына, үөрэџи умсугутуулах оонһуу курдук ылынан биһирээтэџинэ – бэрт түргэнник, кылгас да кэм иһинэн ааџа үөрэнэрэ сонун буолбатах. Онно барытыгар төрөппүтүн, иитээччитүн, учууталтан туспа дьөбүр, сатабыл эрэйиллэр. Сөптөөх, анал куурустарга сылдыы туһата улахан. Үөрэтээччигэ сүрүн ирдэбил – оџону өй-санаа, эт-хаан өттүнэн сылаппата, оџо кыаџын көрөн үөрэтиитэ.

4. Ааџы үөрүйэхтэрин сүрүн ирдэбилэ

Ааџы үөрүйэхтэрин билим ирдэбилинен баһылааһын уһуяанҥа, салгыы өссө диринэтэн маннайгы кылааска үөрэтиллэр. Оџо алын сүһүөх кылаастарга үөрэнэр кэмигэр таска иһиллэр гына (дорџоонноохтук) 150-200, оттон иһигэр 1500-1800 чаас устата ааџахтаах диэн анал чинчийээччилэр бэлиэтиллэр. Оччоџо эрэ алын сүһүөх кылааһы түмүктүүрүгэр кини ааџы бары дэгэтин – тэтим да өттүнэн, алџаһа да суоџунан, хоһоонноох уонна өйдөбүллээх да буолуутун ситиһиэхтээх. Итиччэтигэр эрэ, төрөөбүт тылынан сахалыы иһиллэр гына ааџарын тэтимэ мүнүүтэџэ 70-80, иһигэр ааџара 100-110 тылга тийиэхтээх. Ааџы сүрүн үөрүйэхтэрин итинник тэтиминэн баһылаабыт үөрэнээчи хайа да биридимиэттэргэ ситиһиилээхтик үөрэнэр кыахтанар. Ордук сүрүнэ, манлык тэтиминэн ааџар үөрэнээчи ааџар кэмигэр болџомтотун тиэкис ис хоһоонун өйдүүрүгэр уулар, оттон бытааннык, элбэх алџастаах, тылы хос-хос этэн ааџар үөрэнээчи сүрүн сырата ааџыга уурулларыгар эрэ түмүллэр, ол иһин кини аахпыт тиэкиһин ис хоһоонун өйдүүр мөлтөх буолар. Онон ааџы – үөрэх төрдө.

Алын кылаас үөрэнээччитэ итиччэ элбэх чаас устата ааџара, аҥаардас оскуола үөрэџин эрэ эйгэтинэн мунурданар буоллаџына ситиһилибэт. Маннайгы кылаастан ыла үөрэнээччилэр саастарыгар сөп түбэһэр оџо аналлаах кинигэлэри элбэхтик дьэилэригэр ааџаллара эрэйиллэр. Маны учуутал, оскуола педагог-билэтиэкэрдэрэ, төрөппүт – сөптөөх

литэрэтиирэни наардаан, сымайдаан – бары көмөлөөн, сүбэлэһэн тэрийэллэрэ ирдэниллэр. Үөрэнээччи сайынны уһун сынньаланын да кэмигэр кинигэни ааһара тохтуо суохтаах. Төрөһпүт оһотуттан ирдэбиллээх буолуута итиннэ улахан суолтаны ылар. Оһо дьийэтээһи тус бибилэтиэкэтэ сана, сонун ис хоһоонноох кинигэлэринэн хангыра эмиэ сыччах дьийэ кэргэнтэн эрэ тутулуктаах.

Үөрэх дьылын иккис аһаарыттан маннайгы кылаас үөрэнээччилэригэр бүтүн тылларынан ааһар дьоһур үөскэтиллиэхтээх. Үөрэнээччини буукубалаан, сүһүөхтээн ааһарга үөрэтэн баран, аны салгыы бүтүн тылы быһаччы этэн ааһарга үөрэтиллиэхтээх. Маннай утаа бүтүн тылларынан ааһыы сүһүөхтээн ааһардааһар бытаан, уустук буолар, сорох үөрэнээччи сүһүөхтээн ааһарга төннө туруон сөп. Оскуола алын кылаас сүһүөһүн бүтэриэхтэригэр диэри сүһүөхтээн ааһыы үгэһиттэн туораабатах үөрэнээччилэр ханна да баар буолаллар. Ол – бастатан туран учуутал (анал идэлээх, эппиэттээх киһи буоларын быһыытынан) уонна төрөһпүт оһону үөрэтэр ньымаларыгар – алһастар, сыһалар, эбэтэр биир ситимнээх сөптөөх үөрэтии суоһуттан таһсар итэһэстэр баалларын туоһута. Эбэтэр төрөһпүт оһотун үөрэһэр болһомто уурбатын туоһута.

а). Оһоһо ааһыы үөрүйэхтэрин сайыннарыы

Үөһэ этиллибитин курдук ааһыы дьоһурун баһылаабыт оһо ханнык да биридимийэккэ ыарыһаһпат.

Учуутал сүрүн болһомтотун бастакы кэмнэ үөрэнээччи дорһоону арааран истэр сатабылларын сайыннарыыга уураар. Онтон тылы таба сүһүөхтэһиннэ киирэллэр. Үөрэнээччи мүнүүтэһэ 15-18 тылы өйдөбүллээхтик таба уонна холкутук сүһүөхтээн ааһар буолла да, ситимнээх тиэкиһи ааһыыны саһалыыллар.

Тиэкистэри ааһар кэмнэ тыллары таба сүһүөхтэһиннэ уонна сүһүөхтэри холбоон түргэһник тыл таһаарыыга, буукубалаабакка, сэрэйбэккэ искэ сүһүөхтээн ааһыыга, этии ортотугар иннэн хаалбакка сууххайдык бүтүн тылларынан ааһыыга эрчиллиилэр, оонньуу аһаардаах куоталаһыы быһыытынан элбэхтик ытыллыах тустаахтар.

Оскуола модьоһотун сана атыллаабыт оһоһо – ааһыы туһааннаах соруһунан табатык, сөптөөх тэтиминэн, дэгэтинэн, өйдөбүллээхтик, хоһоонноохтук ааһыы үөрүйэхтэрин бөһө, чинг силиһин ууруу буолар. Маннык таһымнаах ааһыы – дьаныардаах, айымньылаах үлэ түмүгэр эрэ ситиһиллэр.

Ааһыы уруоктарыгар үөрэнээччи бэйэтэ тус ааһар дьоһурун сайыннарыыны кытары айымньы тиэкиһин кытта сатаан үлэлииргэ үөрэтии – учуутал сүрүн соруға.

Ааһыы бары үөрүйэхтэрин баһылааһын – улахан сатабылы, дьаныары эрэйэр уустук үлэ. Ааһыы эйгэтин баһылааһынна, ааһпыты өйдүү уонна таба суруйа үөрэһиигэ үөрэнээччи тыллары дорһооннорго уонна сүһүөхтэргэ сатабыллаахтык сатаан араарара улахан суолталаах.

Ааһыы уруоктарыгар – ааһыы албастарын бары көрүннэригэр ситилээн үөрэтиллиэхтээх. Ол курдук өйдөбүллээхтик ааһыы табатык дуу, сыһа дуу ааһыыттан тутулуктаах. Таба ааһыы ардыгар ааһыллар тиэкис ис хоһооно өйдөнөрүттэн эмиэ тутулуктанар. Холобур: олус түргэһник тиэтэйэн ааһар оһо тиэкискэ туох туһунан суруллубутун өйдөбөккө хаалыан сөп. Бу көстүү ордук, мүнүүтэһэ ааһар кэмнэ көстөр. Оһо нуорбаны ситиһэ сатаан болһомтотун дорһоонно, сүһүөххэ эрэ уураарыттан. Онон, өйдөбүллээхтик, табатык дэгэттээн уонна түргэһник ааһартан хоһоонноох ааһыы

тутулуктанар. Онон хас биирдии уруокка аафы бары үөрүйэхтэрин тэнгэ сайыннарага учуутал ахсаабакка үлэлиирэ ирдэнэр.

б). Табатык аафы

Табатык, сөпкө аафы – сыһата суох аафы. Ол туһуттан үөрэнээччи туох сатабылы баһылыахтаабы?

- тылларга буукубаны, сүһүөбү; этиигэ тыллары көтүтүө суохтаах;
- дорбооннору, сүһүөхтэри, тыллары хос-хос хатылыа суохтаах;
- охсууну (ударыанньаны) сөпкө туруоруохтаах (сорох түбэлтэбэ тыл суолтата уларыйбатын туһуттан);
- тыл литэрэтиринэй нуорбатын кэһиэ суохтаах.

Бу үөрүйэх барыта ситиһилиннэбинэ, тыл эбэтэр этии, салгыы бүтүн тиэкис кэрчигэ табатык, сөпкө аафылынна дэнэр.

Обону табатык аафыга үөрэтии кырааматыкаба үөрэтии бастакы күнүттэн ыла сафаланар уонна алын сүһүөх кылаастарга үөрэнэр кэмин устатын тухары барар. Үөрэнээччи букубаары арыян аан бастаан тылы сүһүөхтэргэ, сүһүөхтэри дорбооннорго араара уонна сүһүөхтэртэн тылы холбоон таһаарарга үөрэнэр. Бу кэмгэ тылы сатаан сангарарга уонна охсууну (ударыанньаны) сөпкө туруорарга үлэ араас көрүнэ ытытыллар. Холобур: кылгас уонна үһүн аһафас дорбоонноордоох тыллары аахтаран, тыл ис хоһоонугар, суолтатыгар туох уларыйыы тахсарын ситиһии быһаарыы ирдэниллэр.

Табатык аафаны ситиһэргэ учуутал (төрөппүт, иитээччи эмиэ) араас ньыманы туһаныан сөп:

- учуутал аафы бары ирдэбилин тутуһан дорбоонноохтук аафыта. Онно эбии өссө аудио устууну иһитиннэрии, видеоба сатабыллаахтык аафыны көрдөрүү;

- ааһан иһитиннэриллибит тиэкис ис хоһоонун ырытыы: айымньы ис хоһооно (тиэмэтэ) уонна иитэр-үөрэтэр суолтата (идиэйэтэ) диэн өйдөбүллэри билиһиннэрии;

- тиэкис ис хоһоонун учуутал наллаан быһаарыыта, хардарыта санаа үллэстиитин көмөтүнэн ыйытыыларга хардарыы (онон оҕо толкуйдуур, ырытар дьобурун сайыннарыы);

- таба, сөпкө аафыга үөрэнээччилэр албастарын көннөртөрөр үлэ;

- үөрэнээччи учууталы үтүктэн сатаан аафанын ситиһии.

Биир тиэкиһи хат-хат аахтардахха оҕо улам сөпкө ааһар үөрүйэбэ үөскүүр. Сүһүөхтэрин “инникилээн” көрөн түргэнник ааһар дьобура сайдар. Ол эрэри тиэкиһи иккиһин-үсүһүн хатылатан аахтарарга, хайаан да туох эмэ соруудахтаах буолуохтаах, оччоҕо эрэ оҕо сүрүбүлдьэбэккэ, тартаран аафанын ситиһиэххэ сөп. Өссө биир ньыманан – саната суох искэ ботугураан аафы көмөтө улахан. Оҕо сангарар “аппараата” (тыла, күөмэйэ, сибээскэтэ) күүрбэт буолан искэ аабыллар тиэкиһи чэпчэкистик, түргэнник ааһар. Онон соруудах ис хоһоонун искэ аахтара үөрэтилиэхтээх. Учуутал манна дорбоонноохтук ааһан баран, үөрэнээччилэрин дорбоонноохтук ааһарга бэлэмнээн, тиэкиһи искэ ааһалларыгар соруудах биэрэрэ көдьүүстээх.

Үөрэнээччи ааһар кэмигэр ханнык тылы сыыспытын, ханнык сүһүөбү сүтэрбитин, тылын “симэлиппитин” (үксүгэр тиэтэйэн) учуутал бэлиэтэнэн иһэрэ ирдэниллэр. Учуутал оҕо тиэкиһи ааһар кэмигэр тугу сыыспытын сонно тутта көннөрөр, ол эрэри ардыгар, ирдэниллибэт (ити биир ньыма). Оҕо ааһан бүһпүтүн кэннэ сыһатын быһааран

көннөрүллэр уонна сыыспыт тылын хос-хос сөпкө аахтарыллар. Бу үлэбэ үөрэнээччилэри бэйэлэрин кытыннарар, доҕотторун алҕастарын көннөртөрөр көдьүүстээх. Сыһаны кытары үлэ – ханнык тылга, тыл ситимигэр сыыспыты хардары-таары көннөрсүүнү ситиһэр туһуттан ытыллар.

Аабы үөрүйэбэр сана үөрэнэн эрэр оҕо, түргэнник, кудуччу ааба сатаан (этиллибитин курдук, ордук мүнүүтэбэ аабы тургутугар) тылы бүтүннүүтүн эппэккэ хаалара, ол эбэтэр, бастакы сүһүөхтэри аабаат, майгынныыр атын тылы таайан аабар түбэлтэтэ баар буолар. Холобур: кэлтэрэ – кэлтэ; аҕалбыта – аҕалта (ортоку сүһүөххэ кытары көтүтүү тахсыан сөп; күнүнэн – күнүн уо. д. а. Бу түбэлтэбэ учуутал уһун уонна кылгас аһаҕас дорҕооннордоох тылы аахтаран эрчийин сөп. Онно эбии, көтүтүллүбүт сүһүөхтэрдээх, аабыллыыта ыарахан тыллары дуоскаба сүһүөхтээн суруйуу; аахпыт кэпсээннэрин сыһата суох иккиһин аахтары; учууталы батыһан, үтүктэн хоһоону бары бииргэ дорҕоонноохтук, тэтимнээхтик аабы; өссө айымныы ис хоһоонунан оруолларга үллэрэн аахтарыахха сөп. Учуутал эгэлгэ методическай босуобуйалары туһанан, онтон да атын араас ньыманы туттуон сөп.

Табатык аабы үөрүйэбэ тыл суолтатын билиини кытары ыкса ситимнээх. Үгэс курдук оҕо суолтатын билбэт тылын сыһа аабар. Оннук алҕаһы таһаарбатын туһуттан үлэ манньк көрүннэрин ытыахха сөп:

1. Тыл суолтатын сиилээн, холобурдаан быһаары.
2. Уустук, уһун тыллары сүһүөхтээн аахтары.
3. Уруокка болҕомтолоох буолууну ситиһии: онно улахан суолтаны учуутал кэрэхсэтэр тылы-өһө, бэриллэр соруудах чуолкай буолуута ирдэнэр.
4. Искэ аабы үөрүйэхтэрин баһылааһын.
5. Хас биирдии оҕо уратытын үөрэххэ сөптөөхтүк туһаны.
6. Оҕо сыһатын тутта, кэмигэр табыгастаахтык көннөрүү.

в). Тэтимнээхтик, түргэнник аабы

Оҕо мүнүүтэбэ аабытын сыанаалаһын ирдэбилин табылыссата (орто көрдөрүү):

Аабы кээмэйэ		
Кылааһа	Сыл бастакы аһаарыгар мүнүүтэбэ аабы	Сыл иккис аһаарыгар мүнүүтэбэ аабы
<i>Маннайгы кылаас</i>	<i>10-15 (20-25) тылтан кырата суох</i>	<i>“2” сыана – 15-тэн кыра “3” сыана – 15-19-тан кыра “4” сыана – 20-24-тэн кыра “5” сыана – 25-тэн үөһэ</i>
<i>Иккис кылаас</i>	<i>“2” сыана – 25-тэн кыра “3” сыана – 25-29-тан кыра “4” сыана – 30-34-тэн кыра “5” сыана – 35-тэн үөһэ</i>	<i>“2” сыана – 40-тэн кыра “3” сыана – 40-44-тэн кыра “4” сыана – 45-49-тан кыра “5” сыана – 50-тэн үөһэ</i>
<i>Үһүс кылаас</i>	<i>“2” сыана – 40-тэн кыра “3” сыана – 40-49-тан кыра “4” сыана – 50-59-тан кыра “5” сыана – 60-тэн үөһэ</i>	<i>“2” сыана – 65-тэн кыра “3” сыана – 5-69-тан кыра “4” сыана – 70-74-тэн кыра “5” сыана – 75-тэн үөһэ</i>
<i>Төрдүс кылаас</i>	<i>“2” сыана – 65-тэн кыра</i>	

	<p>“3” сыана – 65-74-тэн кыра “4” сыана – 75-84-тэн кыра “5” сыана – 85-тэн үөһэ</p>	
--	--	--

Аабы түргэнин тургутарга ирдэбиллэр:

- Тиэкини сөптөөхтүк талы. Олус элбэх сүһүөхтээх тыллардаах этиилэртэн таныллыбыт тиэкини аахтарар сөбө суох. Тиэкис урут аабыллыбатах буолан баран тыллара оҕо биллэр, өйдөнөр буолуох тустаах.
- Мүнүүтэбэ аафарга бэриллибит тиэкис хайдах аабыллыахтаабын (сөптөөх тэтиминэн, хоһоонноохтук, өйдөбүллээхтик, табатык) үөрэнээччи билэр буолуохтаах, оннук аафарга учуутал оҕолору эрдэттэн бэлэмниирэ ирдэниллэр.
- Аабы орто тэтимэ тутуһулуохтаах. Олус бытааннык эбэтэр өйдөбүлэ суох түргэнник аабы ирдэбилгэ дьүөрэлэспэтинэн, учуутал сөптөөх үлэни салгыы ытыахтаах. Онно барытыгар төрөспүтү кытыарыахтаах.

Тиэкини сөпкө, дорҕоонноохтук аабы сатабыла күнтэн-күн тупсан иһиэхтээх. Хара уот ааниттан тылы чуолкайдык иһиллэр гына, этиини сөптөөх дэгэттээхтик (интонациялаахтык) аабы уонна этиилэр икки ардыларынаабы тохтобулу сатаан тутуһарга үөрүйэх үөскүөхтээх. Манан сиэттэрэн, сурук бэлиэтин суолтатын билсиһи маннайгы олуга ууруллан барар.

Оҕо тиэкис ис хоһоонун өйдөөбөккө эрэ түргэнник, добдугураччы аабырынаафар – бытааннык, лоп-бааччы, туох суруллубутун өйдөөн аафара ордук биһирэнэр. Ол сыананы туруорарга эмиэ суолтаны ылыахтаах.

Мүнүүтэбэ тургутук хас ый ахсын ытыллар (мөлтөхтүк аафар оҕолору иккитэ да аахтарыахха сөп). Ким хайдах таһымнаафар ырытыы оноһуллан сөптөөх түмүк тахсан, анал литэрэтиирэни талан төрөспүтү кытары үлэ көдьүүһэ улахан.

г). Хоһоонноохтук аабы

Үөһэ этиллибитин курдук, хоһоонноохтук аабыга үлэ кыраамата: орфография (таба суруйуу), пунктуация (сурук бэлиэтэ) үөрэбин кытта тэннэ үөрэтиллэр. Үөрэнээччи тиэкини аабыгар сурук бэлиэлэрин (туочуканы, сопсугуойу, ыйытыы, күүһүрдүү) тутта үөрэнэр үөрүйэбэ үөскүөхтээх. Ол – сатаан дэгэттээн (интонациялаан) аабы үөрүйэбэ дэнэр.

Хоһоонноохтук, дорҕоонноохтук, доргуччу – искэ аабы үөрүйэхтэрин баһылаабыт эрэ оҕо аафар. Хоһоонноохтук аафар оҕо ахсааныгар киириэн сөп:

- Табатык, өйдөнөр гына улаханник аахтабына;
- Аабыллар тылларга сөптөөх охсууну онордобуна;
- Аабы дэгэтин (интонацияны) сөпкө тутустабына;
- Сурук бэлиэлэригэр сөптөөх болҕомтону уурдабына;
- Айымныны дорҕоонноохтук кудуччу аафан ис хоһоонун истээччигэ сөпкө тиэртэбинэ.

Учуутал саната, тыла-өһө оҕолорго үтүө холобур буолар, онон кини тыла чочуллубут, сыһата-халтыта суох, ийэ тыл үйэлээх үгэһин тутуһар уонна лоп-бааччы чуолкай буолуохтаах. Учуутал оҕону кэрэхсэтэр гына кэпсиирэ, айымны ис хоһооно оҕо

уйулбатын долгитарын гурдук уустаан-ураннаан ааџан иһитиннэрэрэ олус улахан суолталаах.

Хоһоонноохтук ааџы – ааџааччыны уонна истээччини ситимниир далаһа.

Ааџылар айымны (тиэкис) толору өйдөнөр буоларын туһугар охсууну сөпкө туруоруу, тохтобулу тутуһуу, сана тэтимин үрдэтии, намтаты, түргэтэтии уонна бытаарды – барыта сатаан сааһыламмыт буоллабына биирдэ эрэ, истээччи болџомтотун тардар, умсугутар.

Үөрэнээччигэ уус-уран айымны ис хоһоонун сөпкө тиэрдии – ааџыттан тутулуктаах.

Хоһоонноохтук ааџыга үөрэтии биир сүрүн ньыматынан – үөрэнээччини иһиллэр гына доргуччу аахтары (манна, идэтийбит артыыстар бастын уус-уран ааџыларын иһитиннэрэн холобурдуохха сөп).

Доргуччу аахтаран, учуутал оџо сыһатын булар уонна көннөрөр, онтон сиэттэрэн оџо тус итэџэһин көрүнэр; үөрэнээччилэр оџо сөптөөхтүк ааџарын өйдөрүгэр да, таска да этинэн анаараллар. Үчүгэйдик ааџар оџоттон холобур ыллаллар.

Оџо төһө сөпкө дэгэттээн ааџарын, ханнык тылга сыһарын, сурук бэлиэтигэр ханна тохтобулу онорботоџун кэтээн көрөн, алџаһын-сыһатын өрүү көннөрө сылдыы ирдэниллэр.

Хоһоонноохтук ааџыны сайыннарыга элбэх сирэй саналаах тэттик уус-уран кэпсээннэри, кылгас драматическай айымнылары аахтарар олус көдүүстээх. Киһи да, кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр да санатын сатаан дэгэттээн, сатабыллаахтык туттан-хаптан оруолларынан үллэстэн аахтары – оџо тыла-өһө имиллэн эргиччи сайдарыгар туһата улахан. Манна барытыгар, хайдах сөптөөхтүк ааџарга, учуутал тус бэйэтинэн холобур буолуохтаах. Оруолларынан ааџы уонна персонажтар саналарын хамсана-хамсана үтүктүү хоһоонноохтук ааџыга биир олус суолталаах ньыма.

Ааџылар тиэкис ис хоһоонун өйдөөһүнгэ олобуран хоһоонноохтук ааџы сайдар. Оџо уус-уран айымны ис хоһоонун биһирээн, ааџы умсулџаныгар ис-иһиттэн баџаран туран ыллариыта саџаланар.

д). Өйдөөһүлээхтик ааџы

Өйдөөһүлээх ааџы диэн – ааџылар айымны ис хоһоонун толорутук өйдөөһүн уонна ааџылыбыт тиэкискэ оџо тус сыһанын этиниитэ буолар.

Өйдөөһүлээхтик ааџы диэн этиэххэ сөп, өскөтүн: бастакытынан, оџо ааџылар тиэкискэ кирибит тыллары барытын өйдүүр; иккиһинэн, этии этиллэр суолтатын быһаарар; үсүһүнэн, ис хоһоонун өйдөөн, ситимнээн, бэриллибит тиэкис кэрчиктэрин араарар; төрдүһүнэн, тиэкискэ туох этиллибитин, кэпсэммитин бүтүннүүтүн сиһилии анаарар; бэсиһинэн, ааџылыбыт тиэкискэ сатаан тус бэйэтин санаатын этэр; алтыһынан, хоһоонноохтук, иһиллэр гына ааџар буоллабына.

Иитээччи да, учуутал да, оџо сөптөөхтүк ааџарга үөрэнэригэр төрөппүтү өрүү кытыһыннара сылдыаллара ирдэниллэр. Биир ситимнээх үлэ бардабына эрэ үлэ үрдүк түмүктээх буоларын төрөппүт да, иитээччи да, учуутал да умнуо суохтаахтар.

Тыл суолтатын быһааран санарар сананы байыты өйдөөһүлээхтик ааџыны ситиһэргэ улахан суолтаны ылар. Оџо тыл тус суолтатын билбэт буоллабына этии ис хоһоонун өйдөөбөт. Чопчулаан, сиһилээн быһаарбатахха тылын баайа ханаабат. Оџо олус элбэх эргэрибит (архаизм) тыллаах тиэкиһи аахтарар сөбө суох. Кыра киһи тылын

баайа сэмээр хангырын эмиэ болѳомтоѳо ылыллыахтаах. Тылы быһаарарга учуутал туттар ньымалара: биридимиэти (кыаллар буоллаѳына) бэйэтин көрдөрүү, эбэтэр дуоскаѳа уруһуйдуохха сөп. Ойууну көрдөрүү (холобур: кыдама кыраабылтан уратытын); туохтуурдары хамсанан-имсэнэн көрдөрүү; оѳолор билэр тылларынан (синоним) солбуйуу уо.д.а.

Ханнык да тиэмэѳэ сыһыаннаах айымньы ааѳыллыбытын иһин, учуутал үөрэтэр оѳотун үтүө уонна мөкү, үчүгэй уонна куһаѳан тустарынан өйдөбүлэ чопчуланьытыгар, сиэр-майгы өйдөбүлэ иитиллиитигэр өрүү болѳомтотун ууруох тустаах. Айымньы дьоруойун майгыта-сигилитэ, тулалыыр олоххо, дьонно-сэргэѳэ, кыаммакка, кырдыаѳаска, айылѳаѳа сыһыана, кини туохха эмэ дьулуһан охсуһуута, дьулуһуута, үөрүүтэ-хомойуута – ааѳааччыга холобур буолар. Ол эрэри ааѳыы эйгэтигэр сана киирбит оѳо итини барытын сиһилии ырангылаан өйдүүр кыаѳа, үөрүүэѳэ өссө да эрдэ буолуон сөп. Онон айымньы ис хоһоонун наардаан, оѳо сааһынан аттаран үөрэтии ирдэниллэр. Кыра киһи хаһан баѳар, ордук айымньы быһылаанын, мүччүргэннээх түгэннэрин сэргиир, сэнээрэр. Онон уус-уран дьүһүйүүлэр иитэр-үөрэтэр өрүттэрин анаан болѳойор туһугар айымньы бэрсэнээстэрин сыаналатыы; кэпсэнэр быһыы-майгы, эгэлгэ түбэлтэ төрүүтүн, чыпчаалын, түмүгүн быһаартарыы ирдэниллэр.

Оскуола үөрэѳин кинигэтигэр, ирдэбил да быһыытынан, хайа кылаас үөрэтэр да, учуобунньукка ол кылаас оѳолоругар ханыылыы саастаах оѳолор олохторо кэпсэнэр үгэстээх. Онон үөрэнээчигэ ордук өйдөнүмтүөлэр, ис хоһооннорунан чугастар.

Тылы байытыыга – тулалыыр эйгэ сабыдыала

Алын сүһүөх кылаас үөрэнээччилэригэр тылы байытар ньыма биир көрүнүнэн айылѳаѳа экскурсия буолар. Бу ньыма тыа сиригэр олорор оѳоѳо ордук табыгастаах. Оѳолор учууталларын кытта экскурсияѳа сылдьаннар тулалыыр олоѳу, айылѳаны кэтээн көрөллөр. Манна учуутал киэн билиитэ-көрүүтэ; хомоѳой тылынан сиһилиир, өйдөтөр үлэтэ олус суолталаах. Чугастааѳы тыаѳа, саакка, пааркаѳа, хонууга; күөл, өрүс кытылыгар сылдьыы; араас үүнээйини, үөнү көйүүрү, чыычаах эгэлгэтин, мас көтөрүн, куһу-хааһы көрөн сиһилээһин оѳо тылын байытар. Айылѳа дьыл кэмттэн тутулуктанан уларыян иһиитин анаан кэтээн көрүөхтэрин сөп. Экскурсия түмүгүнэн этии толкуйдаан тэттик кэпсээн айан, тылынан-өһүнэн ойуулаан-хоһуйан кэпсээн тылларын баайын ханаталлар. Алын сүһүөх кылааһы түмүктүүр оѳо, кыһын хайа чыычаахтар кыстыылларын; олорор түөлбэлэрин тула үүнэр мас, талах арааһын билэр буолуох тустаах.

Оѳо хайдах кэпсээбитин сатаан сыаналааһын – бэйэтэ эмиэ туспа үөрэтэр ньыма буолар. Оѳо үтүктэйи, тугу барытын сүһэн ылар кэмин туһанан – сааһыламмыт, лоп-бааччы тыллаах оѳону кылааса холобур гыныллар. Кыра киһи тылыгар-өһүгэр сыһа-халты этии тахсар түбэлтэтигэр сыанабыл тутта оноһулуохтаах.

Кэпсииргэ үөрэтии сүннүнэн икки суоллаах: маннайгытынан, аахпыты кэпсээһин; иккиһинэн, ситимнээх кэпсээн оноруу.

Кэпсээһин ордук уустук көрүнэ – өйтөн айан кэпсээһин. Өйтөн эбэн-сабан, айан кэпсиир дьоѳур оѳоѳо алта-сэттэ сааһыттан сайдан барар. Бэргэнник туттуллубут тыл, сааһыламмыт үчүгэй этии; кими да үтүктүбэккэ бэйэ өйүттэн булан, айан кэпсээһин ордук чорботуллан сөптөөхтүк сыаналаныахтаах. Атыттарга холобур буолуохтаах.

Ардыгар оҕо: “уонна”, “ити”, “онтон”, “буоллабына” “ол”, “туохтаан” энин диэн тыллары үрүт-үөһэ туттуута баар буолар. Ону үөрэтээччи сонун тылларынан солбуйан, тылын баайын ханатан санарарга үөрэтиэхтээх.

Билинни кэмнэ тулалыыр эйгэ, төлөпүөн, тэлэбиисэр сана ситэн-хотон эрэр уран, намчы уйулҕалаах оҕо өйүгэр-санаатыгар сабыдыалыгар олус улахан. Манна төрөппүт оҕотугар, кыра киһи эргиччи сайдаргар сөптөөх, төрөөбүт ийэ тылынан биэриилэри сыымайдаан, талан ылан көрдөрөрө олус суолталаах.

Тыл баайын ханатар дьарыктар тулалыыр айылҕаны уонна күннээҕи олоҕу билиһиннэриинэн ситимнээн, биридимият ойууларын, хартыыналары, альбомнары о.д.а. туһанан ытыллаллар.

Анал дьарыктар хайысхалара:

- Дьэ харамайдара уонна тыа кыыллара
- Көмүс күһүн (күһүҥнү айылҕа кэрэтэ, үүнүү хомуура, саатка үүммүт чэчиктэр, оҕуруот аһын эгэлгэтэ)
- Биһиги дойдуга төрүүр-ууһуур, кыстыыр көтөрдөр
- Күөллэрбитигэр, өрүспүтүгэр үөскүүр балыктар
- Тыаҕа, хонууга туох үүнэрэ (от-мас уратытын арааран көрүү)
- Кыыдааннаах кыһын (кыһынны тымныы, кыһынны ойуур, кыһын дьон үлэтэ-хамнаһа). Мантан сизттэрэн оҕоҕо саха омугар кыстык уонна сайылык диэн баалларын билиһиннэри. Өбүгэ төрүт үгэһэ
- Тиэхиньикэ арааһын билиһиннэри
- Айыҕаҕа өҥ арыһын билиһиннэри
- Тэлгэһэ иһигэр үүнэр үүнээйи арааһа
- Кэрэ саас (ылааны буолуута, айылҕа тиллэрэ, тулук, тураах, элиэ, сылгы чыычааҕа кэлиилэрэ, оҕо-аймах таһырдыа оонньоура)
- Бэйэни көрүнүү-хараныы – чэгиэн-чэбдик буолуу мэктиэтэ
- Быйаннаах сайын (сайынны айылҕы уратытын туһунан кэпсэтии, сайын тыа сирин дьонун үлэтэ-хамнаһа, сайынны уһун сынньалан, сөтүө, сир аһа

Сыл устата күн-дьыл уларыһытын, дьон-сэргэ олобун, түбүгүн таһырдыа дьаарбайа сылдьан кэтээн көрүү түмүгэр оҕо тылын баайа ханаан, эбиллэн иһэр. Итинтэн сизттэрэн оҕо кэпсэтэр эйгэтин далааһына эмиэ кэниир. Аны төрөппүт эбэтэр учуутал соруудабынан айылҕа халандаарын көтүппэккэ толоруу олус көдүүстээх. Ити дьарык кэлин оҕо күнүк сурунарыгар төрүөт буолуон сөп.

Дьыл биир кэмин туспа арааран ылан холобурдуур буоллахха, маннык:

Күһүн.

Үөрэнээччилэри, экскурсияҕа оскуола саатыгар, чугастааҕы тыаҕа, хонууга, бааһынаҕа, хадьымалга, күөлгэ, үрэххэ – анаан сорук онгостон илдэ сылдьыахха сөп. Оҕолор айылҕа күһүҥнү өнүн-дьүһүнүн кэрэхсии, суолталыы көрөр дьобурдара арылларыгар маннык дьаарбайыылар элбэх сана, сонун өйдөбүлү хааллараллар.

Оҕолор араас үүнээйи сэбирдэхтэрин хомуйаннар “күһүҥнү гербарий” оноһуутуттан саҕалаан, оскуола үгэскэ кубулуйбут “Көмүс күһүн дьиктилэрэ” күрэһигэр эгэлгэ көстүүлээх, моһуоннаах “айылҕа отун-маһын” таба көрөн буланнар, хомуйаннар, бэйэлэрэ эбэн-сабан чочуйан бүтүн композиция да онорон кыттыахтарын сөп.

Экскурсияға сылдьан, тохтуу түһэн, мустан кэпсэтэр, санаа үллэстэр кэмнэ хоһоон ааһар, уруһуйдуур, тугу көрбүттэрин быһаарсар үчүгэй. Онуоха маннык түгэннэри ордук болҕомтоҕо ылар тоҕоостоох:

1. Дьы бу кэмэ сайынтан туох уратылааҕа. Күһүн хаһын түһүүтэ. Көтөр-сүүрэр собуруу айана. Бу кэмнэ хайа көтөрдөр бэлиэр айаннаабыттара (холобур күөл аайы баар тыраахы). Бастакы кырпай хаар түһүүтэ.
2. От-мас туохтан, тоҕо хагдарыйара, мутукча көтөҕө буолан сиргэ түһэрэ, үөн-көйүүр ханна саһара, кыстыыра (сахсырҕа, хомурдуос, кымырдаҕас). Кымырдаҕас оргулун хайдах оносторо.
3. Дьон үлэтэ-хамнаһа: бүтэй, күрүө-хаһаа өйдөбүлэ; от үлэтэ (ходуһа, кэбиһиилээх оттор; охсуу, мунһуу, кэбиһи диэн тугун өйдөтүү). Обуруот үүнүүтүн, сир аһын хомуйуу. Күһүн мас, талах олордуута. Ону хайдах сатаан, сөпкө көрөн-истэн олордуу ньымата. Онтон сиэттэрэн оҕоҕо хайысханы үөрэтии (собуруу, хоту, илин, арҕа).
4. Дьон кыстыкка бэлэмнэниитэ (кыстык уонна сайылык өйдөбүлэ).

Оҕо тылын баайа татым, тыл суолтатын аанһа өйдөөбөт буоллаҕына өйүн-санаатын сайдыыта эмиэ бытаарар. Оттон тыла баай, саһата имигэс оҕо – үөрэх хайа да көрүнгүн чэпчэкитик уонна ордук сүрүнэ баһаран, дьулуһан туран ылынар.

5. Орто уонна үрдүкү кылаастарга ааҕы суолтата.

Хайа да үүнээйи силиһэ суох үүммэтин кэриэтэ, Саха оҕотугар саха тыла Ийэ тыла буоларынан, ааҕыга үөрүйэҕи тус омугун суруйааччыларын уус-уран айымньыларыттан саҕалыахтаах. Дьэ кэргэннэ, уһууһаанна, оскуола алын кылаастарыгар сөптөөх иитиини, үөрэтиини ааспыт оҕо уус-уран айымньыны сыһыа-баайа баһаран, умсугуйан туран ааһар кэмэ кэлэр. Онно киниэхэ анал литэрэтиирэни төрөппүт – тыл уонна литэрэтиирэ учууталларын, бибилиэтиэкэри кытары биир сүбэнэн талан, кылаастарынан наардаан биэриилэрэ ирдэниллэр. Холобур, орто сүһүөх кылаас оҕолоругар Николай Якутскай “Олох оскуолата”, “Маннайгы сааланы”, Тимофей Сметанин “Мэхээлэчээн булчут кэпсээннэрэ”, Николай Заболоцкай “Болот моһуогуруулар”, Амма Аччыгыйа, Көстөкүүн Туйаарыскай, Суорун Омоллоон оҕолорго аналлаах кэпсээннэрин хомуурунньуга уо. д. а. буолуохтарын сөп.

Оҕо орто кылааска таһыстар эрэ төрөппүт оскуола үөрэнээччитигэр анаммыт хаһыаты (“Кэскили”), сурунаалы (“Бэлэм буолу”) көтүспэккэ, тиһигин быспакка сурутара олус суолталаах. Итинэн төрөппүт оҕото билиитэ-көрүүгэ ханыырыгар, тулатын анаарар эйгэтэ кэнииригэр сана саһахтары арыйар. Дьэ кэргэннэ, чугас дьоно хаһыат, кинигэ ааҕалларын көрө улааппыт оҕо – ааҕыга ордук сыстаҕас буолар. Хас биридди дьэ кэргэн оччугуй да буоллар бибилиэтиэкэлээҕэ – ыал оҕотун инники кэскилигэр суолта уураһын туһута.

Уус-уран литэрэтиирэ – киһи олус кыраҕы ис туругун мөккүөрүн эйгэтэ буолар. Литэрэтиирэни үөрэтии, бастатан туран, оҕо өй-сүрэх ити уустук мөккүөрүн тус бэйэтинэн анаарар буолуутугар тиэрдэр толкуйугар туһуланыахтаах. Оҕо суруйааччы хараҕынан олоҕу көрүүтэ улам диринээтэр диринээн барар, устунан кэрэхсээн, баһаран туран ааҕы абылангар ылларыыта саһаланар. Уус-уран дьүһүйүү айыллыбыт ньымаларын, ааптар айар маастарыстыбатын, айымньы литэрэтиирэ эйгэтигэр ылар

оннутун ымпыктаан эридьиэстэһии кэмэ кэлэр. Уус-уран титэрэтиирэ иитэр-үөрэтэр, сайыннарар суолтата хайа да тутулга, кэмнэ ураты суолтатын сүтэрбэтинэн уратылаах .

Оҕо үрдүкү кылаастарга тахсан истэҕин аайытын, ситэн-хотон, өйө-санаата тобуллан иһэр киһи (личность) да быһыытынан – айымньы ис хоһоонугар ирдэбилэ үрдээн иһэр. Бу кэмнэ, сааска сылдыар оҕо учуутал өттүттэн сүрүн тирэх үөрэтэр, иитэр төрүттэринэн буолаллар:

- барыта киһи туһугар (антропоцентризм) буолуохтаах диэн бөлүһүөктээһин (ускуустуба уонна киһи сыһыанын үрдүк мээрэйдээн – киһилии буолуу, киһититии, ол эбэтэр айымньы уонна киһи ис киэлилэрин алтыһыннары);
- уус-уран айымньыны, ситэн-хотон эрэр сааһыгар сылдыар оҕо тус суолталаахтык ылыныта кини айымньы эстетическэй, духуобунай кэриннэрин ырытан өйдөөтөбүнэ, суруйааччылы айар айымньылаах таһымна киирдэбинэ, ойууланар олоҕу, дьон уустук сыһыанын ырытан көрдөбүнэ, кини курдук үрдүк иэйии, уйулҕа хамсааһыныгар ыллардаҕына ситиһиллэр;
- уус-уран литэрэтиирэни ааҕы, ырыты – өй-сүрэх уустук үлэтэ. Бу төрүт көрүү уус-уран литэрэтиирэни үөрэтии уйулҕа хамсааһыныгар олоҕуарын тоһоҕолуур, ол эбэтэр айымньыны ааҕыга кирии, ааҕы, ырыты, түмүктээһин барыта киһини толкуйдатар, иэйэр, анаарар уустук дьайыыларын тиһигинэн ситиһиллэрин, учуутал, үөрэнээччи, суруйааччы, уус-уран уобарастар уустук өй-сүрэх, уйулҕа алтыһытыгар киирэллэрин туоһулуур. Онон учуутал, киһи нарын уйулҕатыгар билиитин сайыннарара, уруокка, үлэҕэ, сөптөөх түгэни табан табыгастаахтык туһанара эрэйиллэр, оччоҕуна эрэ кини билигини литэрэтиирэ уруогун кыайа тутан, чаччы да үөрэнээчилэрин өйдөрүн-сүрэхтэрин, чараас уйулҕаларын сырдатар, чэбдигирдэр кыагы ситиһиэн сөп.

Ити курдук тыл урамньытын иитэр-үөрэтэр дьайыыта, күүһэ ураты болҕомтоҕо ылыллар, айымньы эстетическэй сүрүнэ кини биллэрэр, иитэр, сайыннарар кыахтарын барытын түмэр.

Онон уус-уран литэрэтиирэ үөрэх биридимиэтин быһыытынан сүрүн соруга – оҕону үтүө суолга, кэскиллээх, инникилээх ыра санааҕа киллэри. Ол инниттэн үөрэнээччигэ бэрт кыратыттан уус-уран литэрэтиирэни тус бэйэтигэр суолталаахтык ылынар кыаҕын олоҕурдар ньымаларынан үөрэтии эрэйиллэр; сыһыа кылаастан кылааска, сүһүөхтэн сүһүөххэ тахсан истэҕин аайытын айымньыны ылынар дьоһура дирингээн, эстетическэй таһымна тийиэн, үрдүк култууралаах ааҕааччы, аһааччы, буолан тахсар кэрингэ тийэрэ сүрүн сорук буолуохтаах. Оччоҕуна эрэ үөрэнээччи диринник хорутан олоҕу мындырдыыр, уобарастаан, айан, ырытан толкуйдуур, түмүктэри онорор кыахха тийиэн сөп, ол эбэтэр тус олоҕун киһилии суолунан тутар, донун-сэргэтин олоҕун кэскиллэһэр кыахтаах киһи буоларыгар уус-уран литэрэтиирэ олук охсор кыаҕа ситиһиллэр.

Оҕо уопсай орто үөрэх кыһатын түмүктүүрүгэр, анал орто үөрэх уонна күүс үлэтин эйгэтигэр үктэниитигэр – уус-уран айымньы нөнүө олоҕу бэйэтин сааһыгар сөптөөхтүк хорутан өйдүүр санаалаах-оноолоох ситэн-хотон, иитиллэн тахсытыгар оскуола үлэтин сүрүн соруга:

- ааҕы култууратын ымпыгар-чымпыгар үөрэтии; уран куттаах дьонун ааҕааччыны иити;
- оҕону – уус-уран айымньыны баһаран, дьулуһан туран ааһарын курдук кыраҕы таһымна тиэрдии;

- төрөөбүт норуотун духуобунай күүһүнэн ийэ тыынын иитийэхтээбит сахалыы куттаах, айыы тыыннаах киһини иитии;
- бииргэ олорор аймах, уруулуу омуктар (эбээн, эбэнки, юкагир, долган, о. д. а.), нуучча уонна аан дойду норуоттарын чулуу айымньыларын үтүө тыынын инэримит, норуоттар үтүө, доҕордуу сыһыаннаһыыларын олох сайдыытын тутулун курдук өйдүүр киэннээх киһини иитии.

Оскуолаҕа иитии сороктара биир сүрүннээх – оҕоҕо – уус-уран литэрэтиирэ киһини иитэр, сайыннарар; айааччы, чинчийээччи кэскиллээх эркээйитигэр киллэрэр, дьонно барытыгар кырабытык дьайар духуобунай, сырдык күүс быһыытынан көрүллэр дьайыы буоларын ситиһии. Үөрэнээччи кылаасан кылааска тахсан истэбин аайытын – ааҕар, ырытар, суруйар, айаар, чинчийэр кыабын арыыйы, сайыннарыы олуктары уратыларын, тиһигин, методическай сүрүнүн хас биирдии чуутал аныгы кэм араас албастарынан дэгиттэрдик баһылааһына ирдэнэр.

Орто уонна үрдүкү кылаастарга ааҕыы ирдэбилин олуктарынан уратылары:

Сүрүн олук (5-6 кылаастар):

Алын кылаас сүһүөбүн түмүктээн улаатан эрэ оҕо олоҕу анаарар ис туругун ытылҕана, күүһүрэн эрэр кэмэ. Бу кэмнэ оҕо бэйэтин киһи (личность) быһыытынан билинэрин, дьонтон уратытын болҕойорун, ис санаалара, иэйиилэрэ улаханы быһаарарын, кини таска көстөр дьайыыларын араас өрүттээхтик (үтүө, мөкү) салайар кыахтаахтарын билэбит. Онон бу олукка киһи ис туругун, уйулҕатын дьайыыларын сиһилиир, сырдык, кэскиллээх өттүгэр тардар айымньыларынан сирдэтэр көдүүстээх.

Ааҕыы педагогикатынан уонна уйулҕаҕа дьайыытынан дьарыктанар биллэр учуонайдар (Выготский Л. С., Левидов В. А., Семенов В. Е о.д.а.) бу кэрдиис кэми оҕо уус-уран литэрэтиирэни бэйэтигэр тус суолталаахтык, айымньы эстетическэй ис номоҕор киирэн диринник ылынар кыабын сайыннарыыга ураты тоҕоостоох кэминэн билинэллэр. Улаатан эрэр оҕо литэрэтиирэҕэ, уус-уран тылынан айар дьарыкка ордук аһаҕас, ылыныамтыа буолара биллэр. Ол түгэни мүччү туппака, иитэр-үөрэтэр үлэни айымньылаахтык дьаһаныы эрэйиллэр. Онон учуутал ураты болҕомтотун уус-уран айымньыны ылыныыны тэрийии педагогическай, психологическай өрүттэрин таба салайан, ааҕааччыны иитэн таһаарыыга уурухтаах. Манна төрөппүтү кытары үлэ олус улахан суолталаах.

Мөккүөн олуга (үтүө сиэр, бөппүрүөк мөкү бүппэт мөккүөрэ олук (7-8 кылаастар):

Бу улаатан эрэ оҕо уонна улааппыт оҕо ис мөккүөрүн сытырхайбыт кэмэ. Оҕо ис туруга ити икки кэрдиис мөккүөрүгэр киирэр, кини эмиэ да оҕо, эмиэ да улахан киһи курдук сананыыга сылдыар ураты кэмэ. Уйулҕата, ис туруга үтүө уонна мөкү мөккүөрүгэр быһаччы киирэр; майгыта-сигилитэ, тулалыыр эйгэҕэ, олоххо дьайыылары тосту уларыйар; төрөппүтү, учууталы соһутар араас үтүө, мөкү дьайыыны онорор, барыны бары тургутан көрөр кэмэ.

Сүрүн үөрэх оскуолатын түмүктүүр олук (9 кылаас):

Бу биир өттүнэн түмүктүүр, иккис өттүнэн идэҕэ туһаайыылаах үөрэххэ тускулуур аналлаах олук. Литэрэтиирэ сайдыытын сүрүн түһүмэхтэринэн чабылхай, чаччыта да норуот билиниитин ылбыт айымньыларынан сиһилэнэр. Манна дойду олоҕун түһүмэх-түһүмэх көстүүлэрин күөнүгэр – кэм, бэлиитикэ, тутул уус-уран литэрэтиирэҕэ

дбайыларын уратыларын болѳомтоѳо ылан, литэрэтиирэ хаамытын үтүө уонна мөкү өрүттэрдээх кэстүүлэрин онобул (устуоруйа) хаамытынан көрүү ирдэнэр.

Идэбэ туһаайыылаах үөрэх олуга (10-11 кылаастар):

Бу олукка литэрэтиирэ үөрэх биридимииэтин быһыытынан соруга – оскуоланы түмүктүүр үөрэнээччи хайа да идэни талбытын иһин, норуотун духуобунай баайын мэлдьи өрө тутта сылдыытыгар туһаайыллыыта буолар. Бу кэмнэ үөрэнээччи кылаас таһынан тус бэйэтэ сыымайдаан ааѳар айымньыларыгар болѳомто күүскэ ууруллар. Төрөөбүт литэрэтиирэ киһи-аймах олоѳун устуоруйатыгар ойуулаабыт эгэлгэ кэстүүлэрин, нуучча уонна аан дойду бастын уус-уран айымньыларын кытта диригинник билиһиннэри, ырытыы соруга турар.

6. Түмүк тыл

Кээнэки анал чинчийи түмүгүнэн, оскуолаѳа кириэн иннинээѳи саастаах оѳо дорѳоону чуолкайдык санарбат буолуута үксээбитэ биллэр. Ол төрүөтэ араас:

– аһыыр аспыт, олорор эйгэбит уларыан – эт-хаан (организм) уонна тас эт-сиин сайдыыта кэһиллээтэ, мөлтөөһүнүттэн оѳо санарар аппарата кэмигэр ситэ сөптөөхтүк сайдыбатыттан

– санарар аппарата үчүгэй эрэри, аныгы кэмнэ отой кыратыттан араас гаджеттарга (үксүгэр төлөпүннэ) олорор буолан санарар, күннэтэ кэпсэтэр үөрүйэбэ суоѳуттан (уоһун, тийһин, тылын сыһа туттунууттан; санарар кылыыта (куолас сибээскэтэ), онно сөптөөх былчыннара сайдыбатаѳыттан

Ирдэбил быһыытанан, сөптөөх үөрэтиини ааспыт оѳо 5 сааһыгар төрөөбүт тылын дорѳооннорун барытын сөпкө санарар буолуохтаах. Кэһилли баар түбэлтэтигэр оѳо анал идэлээх үлэһит (логопед) көмөтө ирдэниллэр. Ол эрэри логопед оѳо дорѳоону сыһа санарарын эрэ көннөрүөн сөп, оттон оѳо кэпсиир дьөѳурун сайыннары отой туспа ирдэбили, үөрэтиини эрэйэр. Ол да иһин логопедтар, иитээччилэр үлэлэрэ ситимнээх буоллун диэн араас, анал, көмө босуобуйалар суруллаллар.

Дорѳооннору чуолкайдык санара үөрэтэргэ туһуламыт, омук быһыытынан санабыт уратытын учуоттаан үөрэтэргэ анаммыт сахалыы босуобуйа ааѳааччы киэн аранатыгар бэчээттэнэн тахсыыта аѳыйах, сэдэх. Ол түмүгэр төрөппүттэр, уһуяан иитээччилэрэ, сахалыы үөрэтэр логопедтар уустуктары көрсөллөрө баар суол. Манна сөптөөх, элбэх ахсаанынан тахсан тарѳаммыт кинигэнэн, холобур курдук, Ф. Е. Романова уонна Л. И. Ширяева “Дорѳооннордуун оонньоѳуй” (Дьокуускай, Бичик, 2010), Е. В. Мандарова “”Ааѳарга тирэх” (Дьокуускай, Бичик, 2006) курдук босуобуйаларын ааттыахха сөп.

Оѳо тылын сайдыытыгар, байыытыгар, чуолкайдык санарарыгар, суруйарыгар – идэлээх дьон босуобуйаларын табатык туһаныы, анал куустарга сылдыы, эбии үөрэни төрөппүккэ да, да иитээччигэ да, учууталга да олус кэдьүүстээх.

Оѳо санарар дьөѳурун сайыннарыыга аналлаах үлэ оскуолаѳа маннайгы кылаастан ыла ытыллар. Ол эрэри хас биирдии төрөппүт, онтон салгыы уһуяанна иитээччи – оѳо ааѳар дьөѳура сайдарыгар быһаччы сабыдыаллаахтар, кинилэр маннайгы сүрүн онкулу

уураг аналлаахтар. Манна оѳону үөрэтээччиттэн дыаныардаах буолуу, үгүс сыраны ууруу, сатабыл, үөрэтии ньыматын (методикатын) сагаттан сана уонна ордук кедьүүстээх өттүн баһылааһын, оѳо уйулѳатын, кыраѳы майгытын таба көрөн сөптөөх сыһыаны саѳыы курдук үгүс өрүттээх үлэ эрийиллэллэр. Итини таһынан оѳо тылын-өһүн сайыннарыыга наар биир көрүннээх үлэнэн салгыппакка, кэмиттэн кэмигэр үлэ араас көрүннэрин сатаан, табан ситимнээхтик уонна утумнаахтык тэрийии, аттаран ытыгы сорууга турар.

Оѳо сатаан ситимнээхтик кэпсиир дьобурданарын туһугар тылынан саганы сайыннарыы үлэтэ тиһигин быспакка ытыллыахтаах (күһүннү, кыһынны, саакы кылгас уонна сайынны уһун да сынныалан кэмигэр – сылы эргитэн туран).

Үөрэнээччи – үөрэтээччи ыйытыларыгар хоруйа, холобурдары булуута, хоһоону өйтөн үөрэтиитэ, тус толкуйуттан тахсыбыт санарар сагата барыта – тылы табатык, сөпкө туттарга, этиилэри сөпкө танар буоларга, кэпсэтии дьобурун сайыннараарга туһуланар.

Ааѳыы – оѳо тылын-өһүн байытар, сайыннараар. Ааѳыы дьарыктарыгар оѳо тус санаатын сатаан аттаран, сааһылаан табатык, чуолкайдык, толорутук этинэргэ үөрэнэн –үөрэх, билии киэн аартыктарын дабайар.

7. Туһаныллыбыт литэрэтиирэ.

1. Адамович Е. А., Яковлева В. И. Чтение в начальных классах. – Москва: Просвещение, 1967, с. 134.
2. Бородин А. М. Методика развития речи детей. – Москва: 1974, – 93 с.
3. Басыгысова Е. П., Мучина К. А., Романова Ф. Е., Тарабукина А. А., Ширяева Л. И. – Дьокуускай: 2020, 3-5 с.
4. Горецкий В. Г. Обучение в первом классе. – М., 1973, – 95 с.
5. Егорова. З. П., Громова З. А. Үһүс кылааска ааѳыы уруоктара. – Якутскай: Саха сиринээѳи кинигэ издательствота, 1988. – 4 с.
6. Егорова З. П. Хрестоматия. Маннайгы кылаас учууталыгар пособие. Якутскай: Саха сиринээѳи кинигэ издательствота, 1986. – 3–5 с.
7. Каратаев И. И. Маннайгы кылааска төрөөбүт тылы үөрэтии. – Якутскай: Саха сиринээѳи кинигэ изд., 1971. с. 14.
8. Мандарова Е. В. “Ааѳарга тирэх”. Дьокуускай: Бичик, 20...)
9. Мухина В. С. Шестилетний ребенок в школе. – Москва: Просвещение, 1986.
10. Поликарпова Е. М., Флегонтова У. М., Захарова Л. В. Норуот тылынан айыныта уонна уус-уран литература. – Дьокуускай: Бичик, 20027. с. 4-10.
11. Романова Ф. Е., Ширяева Л. И. Дорѳооннордуун оонньоубун. – Бичик, Дьокуускай. – 2010 с.
12. Тихеева Е. И. Развитие речи детей. – Москва: 1973, с. 125.
13. Филиппова Н. И., М. Т. Гоголева. Аман өс. – Дьокуускай: Бичик, 1994, – 3 с.
14. Эльтони Д. Б. Детская психология. – Москва: 1960, с. 195.